

Станіслав Кульчицький

УТВОРЕННЯ СРСР: НОВІ ПОГЛЯДИ

До середини 50-х років утворення Радянського Союзу зображалося як закономірний наслідок бажання пригноблених народів царської імперії згуртуватися навколо Великої Росії. Найяскравіше цей погляд на подію висловила перша строфа радянського гімну, створеного у 1943 р. С. Михалковим і Г. Ель-Регістаном:

“Союз нерушимый республик свободных
Сплотила навеки Великая Русь.
Да здравствует созданный волей народов
Единый, могучий Советский Союз!”

Концептуальний перегляд історії радянського періоду відбувся після XX з'їзду КПРС і був пов'язаний з кампанією деглорифікації постаті Й. Сталіна. Кампанія, яку історики вже звикли називати десталінізацією, відбилася й на висвітленні історії утворення СРСР. Найбільше інформації для роздумів дала публікація листа В. Леніна керівникам РКП(б) “До питання про національності або про “автономізацію””. Цей лист вождь партії, який втратив через смертельну хворобу політичний вплив, написав 30 грудня 1922 р., тобто в день утворення СРСР. Викладені в ньому думки і навіть деякі звороти мови дозволяли під іншими ракурсами подивитися на проблему утворення СРСР.

Перегляд сталінської концепції не підважив вагомості розглядуваної події. Навпаки, ювілеї утворення СРСР, які раніше відзначалися досить скромно, у 1972 і особливо в 1982 рр. святкувалися з небаченою масштабністю і в екзальтовано-істеричній тональності. Змінилося тільки ранжування дійових осіб, причетних до утворення СРСР. Роль Сталіна тепер маловалася у чорних барвах, тоді як Ленін зображався мудрим вождем, який своєчасно попередив негативний розвиток подій. Перетворення союзних республік на автономії Російської Федерації справді могло б, як кожний розумів, негативно позначитися на взаємовідносинах народів СРСР. Внаслідок цього відмова від сталінської концепції виглядала переконливо. Водночас це не суперечило нормативному твердженню про визначальну роль Росії у творенні єдиної багатонаціональної держави.

Концепція утворення СРСР, яка склалася після XX з'їзду КПРС, залишилася на озброєнні у науковій і педагогічній літературі сучасної Росії. Навпаки, українські вчені за останні півтора десятиліття багато зробили у вивченні національної політики Кремля, що допомогло опрацювати нову концепцію утворення СРСР. Слід вказати й на те, що запорукою нового осмислення розглядуваної події є її вивчення не тільки під кутом зору національної політики Кремля, а й у більш широкому контексті формування та розвитку радянської державності. Істотне значення у утвердженні і об'єктивізації нових поглядів на утворення СРСР має

те, що історики вже можуть вивчати не тільки початок, але й кінець існування радянської наддержави.

1

Один з найавторитетніших на Заході дослідників радянського комунізму Ален Безансон зробив спостереження, яке дає ключ до розуміння закономірностей трансформації Російської імперії в Радянський Союз. У статті, надрукованій в книзі “Концепт імперії”, яка з’явилася в Парижі в 1980 р., він зазначив, що в Росії перед Великою війною 1914–1918 рр. були можливості розв’язати свої соціальні і економічні проблеми, але вона не мала жодних шансів вирішити національне питання. Ліберальна й модернізаційна політика імперського режиму могла бути ключем до вирішення соціально-економічних проблем. Тільки вона могла утвердити Росію як велику державу. Разом з тим така політика мала своїм неминучим наслідком відродження пригноблених націй, яке підірвало б імперію зсередини.

Тим не менше, Російська імперія майже негайно відродилася після розвалу в 1917 р. і проіснувала ще 74 роки. Спочатку вона мала вигляд формально суверенних, але цілком залежних від Кремля радянських держав. Потім існувала у вигляді сукупності союзних республік, які не втратили ознак національної державності, хоч входили до складу єдиної багатонаціональної держави. Нарешті, після Другої світової війни навколо Кремля склалися два пояси держав: внутрішній (союзні республіки) і зовнішній (країни Центрально-Східної Європи). Розклад радянської імперії відбувався у три етапи: у 1989 р. відпав зовнішній пояс напівзалежних європейських держав, у 1990 р. союзні республіки проголосили декларації про суверенітет, що змушувало до укладення нового Союзного договору, а в 1991 р. всі вони, включаючи передусім Росію, оголосили свою незалежність від Кремля.

Радянська імперія, всупереч запевненням її засновника В. Леніна, створювалася “залізом і кров’ю”. Є надто багато історичних свідчень про те, що Кремль утримував внутрішній і зовнішній пояси своїх держав передусім силовими засобами. “Друге дихання” Російської імперії, що розтягнулося на три чверті століття, вимагає пояснень. Головне з них кориниться в природі радянської державності.

2

У Російській революції 1917 р. існувало два табори – партійний і радянський. Партійний табір складався з ліберальних і соціалістичних партій, які переслідували різні цілі, але погоджувалися з тим, що країну треба вести до Установчих зборів. Радянський табір виник цілком стихійно, без прямої участі політичних партій. Поява рад зумовлювалася напруженістю соціальних суперечностей, загострених тривалою і небаченою за масштабами війною. Уперше на передньому плані класової боротьби опинилися селяни. На відміну від ситуації мирного часу, коли розпорошені по селах селяни поступалися організованістю великим робітничим колективам, цього разу вони відігравали в революції провідну роль, тому що сама імперія об’єднала їх в роти та батальйони і добре озброїла.

На початковому етапі революції ради перебували під впливом соціалістів-революціонерів і соціал-демократів (меншовиків). Лідери цих партій розглядали ради як тимчасові самодіяльні органи, покликані перешкодити мобілізації

контрреволюційних сил. Після повернення з еміграції В. Ленін оголосив ради революційними органами влади, пересунув більшовиків з партійного табору в радянський і поставив перед ними завдання витіснити з рад всі інші політичні сили. Переконаність його в реальності цього завдання ґрунтувалася на частковому співпадінні гасел: більшовики стояли за знищення приватної власності на засоби виробництва, а ради вимагали експропріації великої власності.

Висунуте Леніним гасло “Вся влада – Радам!” і поставлене завдання оволодіти радами зсередини накресливали короткий шлях до перетворення більшовиків в урядову партію. Перемога радянського табору в листопаді 1917 р. насправді виявилася перемогою більшовиків, які мали відмінну від рад програму соціально-економічних перетворень. В руках більшовиків і створеної ними організації чекістів ради перестали бути тією грізною стихійною силою, яка через тиждень після початку революційних подій в Петрограді домоглася ліквідації самодержавства. Більшовики знищили всіх політичних конкурентів і “перетекли” в ради, внаслідок чого перетворилися на державну структуру, зберігаючи зовнішній вигляд партії.

Партія Леніна не заперечувала самого факту диктатури, але заявляла, що це – диктатура пролетаріату. Щоправда, тут же лунали дві заяви: ради є державною формою диктатури пролетаріату, а більшовики і тільки більшовики становлять революційний авангард робітничого класу. З цього випливав логічний висновок про те, що після захоплення контролю над радами “диктатура пролетаріату” ставала диктатурою партії більшовиків. Та ніхто з рядових членів багатомільйонної КПРС аж до кінця її існування не відчував себе диктатором.

Державна партія будувалася на засадах “демократичного централізму”, який вимагав безумовної підпорядкованості нижчих ланок вищим. Завдяки цьому влада диктаторського походження зосереджувалася на останньому щаблі компартійно-радянської конструкції – в Центральному комітеті РКП(б) – ВКП(б) – КПРС.

Відповідальною ділянкою в діяльності компартійних комітетів, аж до Центрального, стало так зване “радянське будівництво”, тобто творення мережі рад з контрольованим складом депутатів. Безпосередньо на себе партійні комітети брали обмежену частку державних функцій. Ліва частина управлінської роботи покладалася на виконавчі комітети рад.

Завдяки розмежуванню функцій партія зберігала політичну владу, але не брала на себе відповідальності за поточні справи. Ради позбавлялися політичного впливу, але наділялися повним обсягом розпорядчих функцій. Можливі непорозуміння між партійним і радянським апаратами попереджувалися заміщенням відповідальних посад в радянських установах тільки членами партії.

Компартійно-радянський тандем не випадково здобув назву “Радянська влада” (слово “радянська” писали з великої літери). Через мережу рад диктатура вождів заглиблювалася в народні низи. Це досягалося наділенням мільйонів громадян реальними, хоч обмеженими управлінськими або контрольними функціями. В результаті створювалася ілюзія народовладдя. Сумніватися в народності такого політичного режиму було неможливо. Тим більше, що він брав свої кадри з народних низів. Робітничо-селянське походження стало знаком вищої соціальної якості, подібно до того, як раніше таким знаком вважалося дворянське походження.

Після перетворення рад в органи влади і утворення компартійно-радянського владного тандему партія більшовиків фактично поділилася на дві частини з принципово різними функціями. Внутрішня, тобто апаратна, партія була нервовим центром радянських, профспілкових, силових та всіх інших органів. Зовнішня партія складалася з мільйонів рядових членів, які виконували функції “передавального пасу” від народних низів до вождів.

3

Одним з геніальних винаходів в історії техніки є шарнірний механізм, який дозволяє здійснювати взаємні повороти чи обертання двох намертво з’єднаних сфер навколо їхньої загальної осі. Цим забезпечується перетворення одного виду руху на інший. Геніальним витвором В. Леніна був “шарнірний” політичний режим – симбіоз диктатури державної партії, носії якої знаходилися на вершині владної піраміди, з цілком реальною і поширеною в усій товщі народу владою радянських органів.

Одним своїм ликом дволикий Янус радянської влади дивився на партію, будовану на засадах “демократичного централізму”, тобто з оберненою залежністю її структур. Структури, які знаходилися на нижчих рівнях ієрархічної конструкції, починаючи від первинних організацій, цілком залежали в своїх діях від структур, розташованих вище. Другим своїм ликом дволикий Янус дивився на громадян. Формально персональний склад радянських органів влади визначався виборцями на підставі відповідних норм конституції, а фактично – партійними комітетами, які контролювали геть усе, починаючи з виборів до радянських органів влади. Останні підпорядковувалися відповідним парткомом у кожній ланці адміністративно-територіального устрою.

Організаційна окремішність компартійних комітетів і рад давала більшовикам карт-бланш в державному будівництві. Проголошуючи радянську владу в якій-небудь країні, вони могли зробити її суб’єктом федерації або конфедерації, а то й зовсім незалежною державою. Влада радянських органів була лише частиною шарнірної владної конструкції, і тому країна, в якій перемагала радянська влада, неминуче ставала частиною унітарної держави з найвищим ступенем централізації управління.

Під час “збирання” імперії, що розпалася, В. Ленін прагнув не тільки уникати лобового зіткнення з національно-визвольним рухом, а й використовувати у власних інтересах протестний потенціал пригноблених народів. Така стратегічна лінія виявилася ефективнішою, ніж примітивний силовий курс на відновлення “єдиної і неподільної” Росії, обраний головними противниками більшовиків – блогвардійськими генералами. Не дивно, що для відновлення багатонаціональної імперії більшовики використали об’єктивно існуючі переваги двоєдиної конструкції радянської влади. Майже одночасно із запровадженням радянської державності в Росії Ленін почав конструювати національну радянську державність. Головним полігоном в опрацюванні відповідної політики стала Україна.

4

У листопаді 1917 р. в ЦК РСДРП(б) вперше обговорювалася можливість територіального визначення більшовицької партії в рамках України. Невдовзі після

цього в Києві відбулася обласна конференція РСДРП(б) за участю Г. Зінов'єва. Деякі її учасники висловилися проти ідеї українського партійного центру, а інші, навпаки, запропонували заснувати в Україні самостійну комуністичну партію. Пройшло рішення, яке підтримав Г. Зінов'єв: створити обласну організацію єдиної партії під назвою "РСДРП(б) – Соціал-демократія України". Одночасно відбулася у Харкові конференція більшовицьких організацій Донецько-Криворізької області. На ній питання про утворення українського партійного центру не виникало. Це означало, що Раднарком, як і Тимчасовий уряд, не розглядав ці території як Україну.

"РСДРП(б) – Соціал-демократія України" так і не була створена. Більшу оперативність більшовики виявили у створенні всеукраїнського радянського центру, тому що Центральна Рада проголосила створення УНР. 25 грудня 1917 р. вони провели у захопленому червоногвардійцями Харкові Всеукраїнський з'їзд рад і проголосили в Україні радянську владу.

Створюючи радянську державу, більшовики залишили за нею назву, яку дала своїй державі Центральна Рада – Українська Народна Республіка. Радянський уряд назвали Народним секретаріатом, а не Раднаркомом, як у Москві. Схожість у назві з Генеральним секретаріатом Центральної Ради теж була не випадкова. Ленін прагнув довести українському суспільству, що національна державність зберігається, але не в "буржуазному", а в робітничо-селянському вигляді. Конкуруючи з Центральною Радою, більшовики змушені були погодитися на кордони України у складі дев'яти губерній (по Таврійській губернії – без Криму), тоді як раніше вони погоджувалися тільки на п'ять губерній, тобто на територію, приєднану до Московської держави в 1654 р. Після утворення харківського радянського центру Раднарком дістав змогу вювати з Центральною Радою з-за спини Народного секретаріату.

Наявність харківського радянського центру передбачала створення адекватного йому партійного центру. У квітні 1918 р. на нараді в Таганрозі зробити це не вдалося. Тоді була запропонована і прийнята тільки назва партійної організації в масштабі України – Комуністична партія (більшовиків) України, скорочено КП(б)У. Назва повинна була засвідчити самостійність української компартійної організації. Але насправді КП(б)У була утворена на установчому з'їзді в Москві у липні 1918 р. як обласна організація єдиної централізованої партії – РКП(б). В резолюції з'їзду перед членами КП(б)У ставилося завдання "боротися за революційне об'єднання України з Росією на засадах пролетарського централізму в межах Російської Радянської Соціалістичної Республіки"¹.

Цікаво, що одночасно із з'їздом КП(б)У в Москві відбувся V Всеросійський з'їзд рад. Резолюція з'їзду КП(б)У "Україна і Росія" була прийнята 10 липня, тобто одночасно з Конституцією РСФРР на Всеросійському з'їзді рад. Щоб узяти на озброєння "засади пролетарського централізму", делегати українського партійного з'їзду проігнорували в тексті цієї резолюції конституційно затверджену назву Російської республіки і подали її без згадки про те, що вона є федеративною державою.

Після поразки Німеччини у світовій війні Брестський мир втратив свою чинність, і радянська Росія поспішила відновити контроль над країнами Балтії та

¹ *Комуністична партія України в резолюціях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК*. Київ, 1975. Т. 1. С. 20.

Україною. 28 листопада 1918 р. політбюро ЦК РКП(б) санкціонувало утворення Робітничо-селянського уряду України, хоча ця акція суперечила продиктованим В. Леніним резолюціям установчого з'їзду КП(б)У. Щоб оцінити причини повороту в політиці Кремля щодо національних окраїн колишньої імперії, досить згадати написаний наступного дня лист В. Леніна головному Червоної армії І. Вацетісу:

З просуванням наших військ на захід і на Україну створюються обласні тимчасові радянські уряди, покликані зміцнити ради на місцях. Ця обставина має ту хорошу сторону, що позбавляє змоги шовіністів України, Литви, Латвії, Естляндії розглядати рух наших частин як окупацію і створює сприятливу атмосферу для дальшого просування наших військ. Без цієї обставини наші війська були б поставлені в окупованих областях у нестерпне становище і населення не зустрічало б їх як визволителів².

Цей лист, так само як резолюція “Україна і Росія” І з'їзду КП(б)У, показує намір вождів більшовицької партії побудувати централізовану державу. У серпні 1917 р. В. Ленін почав підтримувати гасла революційного народу: про негайне укладення миру з Центральними державами, зрівняльний поділ між селянами поміщицької землі, перетворення Росії на федерацію вільних народів. Підтримка народних гасел дозволила більшовикам взяти владу і встановити диктатуру. Вже після цього можна було згадати про власні гасла.

5

Спробу повернутися до власних гасел ЦК РКП(б) зробив після прийняття VIII з'їздом у березні 1919 р. нової партійної програми. Навесні та влітку 1919 р. уряд Х. Раковського почав запроваджувати в Україні радгоспи і комуни, як того вимагала комуністична програма партії. Пріоритети національної політики теж були визначені в програмі доволі чітко: “Як одну з перехідних форм на шляху до повної єдності партія виставляє федеративне об'єднання держав, організованих за радянським типом”³.

Національна радянська державність, як ми вже переконалися, була нешкідливою для диктатури вождів РКП(б) внаслідок самої структури політичного режиму. Тим не менше навіть таку облудну форму національного державотворення вони вважали неприйнятною для себе. Радянська національна державність створювалась з однією перспективою: щоб зникнути після зміцнення “диктатури пролетаріату”.

За винятком невеликої частини Правобережжя, Україна у першій половині 1919 р. знову перейшла під контроль радянської Росії. Цього разу вожді більшовиків були більш певні своєї перемоги і не вдалися до мімікрії, як у кінці 1917 р. 6 січня 1919 р. Тимчасовий робітничо-селянський уряд відмовився від визначеної Центральною Радою назви держави – УНР. Нова офіційна назва встановлювалась за аналогією з радянською Росією – Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР).

Під керівництвом уряду та організованих ним революційних комітетів здійснювалося “радянське будівництво”: відбір кандидатів у депутати рад, проведено виборів, створення апарату виконавчих комітетів. Тими, хто опирався

² В. І. Ленін. *Повне зібрання творів*. Т. 37. С. 224.

³ *КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК*. Київ, 1979. Т. 2. С. 45.

диктатурі, займалися чекісти. 29 січня 1919 р. уряд було перетворено на постійний. В. Затонський запропонував знову назвати його Народним секретаріатом⁴. Але в цьому більше не було потреби. Відділи уряду за російським взірцем назвали народними комісаріатами, а сам уряд – Радою народних комісарів (РНК) УСРР.

Під час повторного завоювання України московські наркомати почали розбудовувати у “самостійній” республіці власні управлінські структури. Це ставило під знак запитання доцільність існування наркоматів УСРР. Такі дії центральних відомств РСФРР не були їхньою самодіяльністю. Про це свідчить постанова політбюро ЦК РКП(б) від 8 квітня 1919 р. за підписами В. Леніна, Й. Сталіна і М. Крестінського, яка була надіслана в ЦК КП(б)У:

Если в виде уступки самостоятельным тенденциям является политически неизбежным оставление на ближайшее время в дружественных советских республиках самостоятельных комиссариатов военных и морских дел и путей сообщения, а также органов снабжения, то необходима строжайшая директива соответственным органам управления в том смысле, чтобы эти самостоятельные комиссариаты работали исключительно и в строжайшем согласии с директивами, даваемыми из соответственных комиссариатов РСФСР, так как только таким путем может быть достигнуто необходимое единство, быстрота и точность исполнения всех распоряжений и действий⁵.

Документ цитується мовою оригіналу, щоб виділити два різних за політичним значенням слова: “самостийность” і “самостоятельность”. Українське слово “самостійність” з дореволюційних часів використовувалося в російській літературній мові для надання тому чи іншому висловлюванню іронічно-негативного забарвлення. Користувалися цим словом люди з імперським мисленням.

“Найсуворіша директива”, про яку йшлося у процитованій постанові, була реалізована пленумом ЦК КП(б)У 27 травня. Пленум ЦК ухвалив об’єднати військове командування, раднаргоспи (фактично вже об’єднані), залізниці, фінанси і управління працею. Наступного дня політбюро ЦК РКП(б) заслухало питання “Про військово-економічний союз з Україною”, схвалило рішення свого українського анклаву й розпорядилося надати йому силу закону проведенням через радянські органи влади. За цим розпорядженням наркоми РСФРР ставали союзними наркоматами, а наркоми УСРР – обласними уповноваженими союзних наркомів⁶.

1 червня 1919 р. ВЦВК видав декрет, який увійшов в історію під неточною назвою декрету про “воєнно-політичний союз”. Назва посередньо свідчила про те, що керівництво РКП(б) визнавало незручність фактичного включення національних республік до складу Росії без конституційного оформлення. Наявність воєнного стану стала певним виправданням. 14 червня ЦВК рад України підтвердив чинність декрету ВЦВК на території республіки. За об’єднуваними відомствами залишалися назви народних комісаріатів (крім військового, яке скасувалося), бо інакше руйнувався б фасад створюваної в Україні національної державності. Однак в бесіді з кореспондентом газети “Правда”, опублікованій 24 травня 1919 р., Л. Каменев

⁴ В. Затонський. Із спогадів про українську революцію // *Літопис революції*. 1930. № 5. С. 172.

⁵ *Уряди України у ХХ ст. Науково-документальне видання*. Київ, 2001. С. 309.

⁶ Там само.

вказав, що не можна обмежуватися об'єднанням основних наркоматів обох урядів. “Взагалі треба злити Україну з Росією”, – заявив він.

Влітку 1919 р. УСРР загинула під ударами денікінських армій і селянських повстань, викликаних спробами уряду Х. Раковського насадити на селі радгоспи і комуни. Якраз тоді при ВЦВК була створена комісія на чолі з Л. Каменєвим, покликана опрацювати рекомендації щодо “постійних і тимчасових форм об'єднання РСФРР та інших радянських республік”⁷. Колишній голова РНК УСРР Х. Раковський, який входив до складу комісії, відкинув пропозицію Каменєва перетворити незалежні національні республіки в автономні республіки РСФРР. Через розбіжність думок комісія припинила існування.

6

Восени 1919 р. наступ трьох армій Л. Троцького відновив контроль радянської Росії над територією України. Знову постало питання: чи доцільно відновлювати державний центр УСРР? 19 листопада Раковський звернувся до Леніна з документом “Тези з українського питання”, в якому йшлося про необхідність відтворення УСРР як формально незалежної держави, але при об'єднанні в єдиному московському центрі управління обороною і “командними висотами” економіки на засадах декрету ВЦВК від 1 червня 1919 р.⁸ Дальший хід подій можна відтворити за книгою “В. И. Ленин. Неизвестные документы. 1891–1922”, виданої в 1999 р. Російським державним архівом соціально-політичної історії.

21 листопада 1919 р. політбюро ЦК РКП(б) обговорило тези Х. Раковського, представлені Леніним від свого імені. В ленінській інтерпретації вони набули дещо іншого змісту. Зокрема, другий пункт мав такий вигляд:

Временный блок с “боротьбистами” для образования правительства и до съезда Советов при одновременном приступе к пропаганде полного слияния с РСФСР.

Пока – самостоятельная УССР в тесной федерации с РСФСР, на основе 1.VI.1919.

Під час обговорення питання на політбюро ЦК Ленін закреслив у першому абзаці процитованого уривка слово “правительство” і поставив більш точний термін – центр. На полях проти слів про пропаганду повного злиття він вписав пояснювальне слово, що не входило в текст: “флером” (серпанком). Тобто пропаганда повного злиття мала бути обережна, щоб виявити реакцію української громадськості. Весь другий абзац процитованого уривка він викреслив, а на полях записав: “Сами украинские рабочие и крестьяне решат свою судьбу”⁹.

Політбюро ЦК взяло ленінський проект за основу. По пункту другому була прийнята така постанова:

“П. 2-й – принять с указанием, что до созыва украинского съезда советов Украина и Россия федерируются на основе резолюции ВЦИК и постановления

⁷ В. М. Волковинський, С. В. Кульчицький. *Християн Раковський. Політичний портрет*. Київ, 1990. С. 187.

⁸ С. Кульчицький. *Комунізм в Україні: перше десятиріччя. 1919–1928*. Київ, 1996. С. 77.

⁹ В. И. Ленин. *Неизвестные документы. 1891–1922*. Москва, 1999. С. 306.

Політбюро от 1. VI. – 19 г. и что в то же время партийным путем ведется осторожная подготовка планов слияния Украины и России”¹⁰. 3–4 грудня вже від імені політбюро ЦК тези були внесені на VIII Всеросійську партконференцію. Вона схвалила головну ідею тез – визнання формальної незалежності УСРР при централізованому управлінні господарством і обороною.

Резолюція партконференції “Про Радянську владу на Україні” містила в собі багатообіцяючі декларації, які обманули навіть В. Винниченка. Схвалення її відкрило шлях до відновлення УСРР. 11 грудня 1919 р. на об’єднаному засіданні членів президії ЦВК і Раднаркому УСРР в Москві Г. Петровський і Х. Раковський підписали постанову про ліквідацію цих давно нечинних органів влади і утворення замість них надзвичайного органу – Всеукраїнського революційного комітету. Всеукрревком створювався у складі трьох більшовиків – Г. Петровського (голова), Д. Мануїльського і В. Затонського, боротьбиста Г. Гринька і боротьбиста В. Качинського. 5 лютого 1920 р. він поповнився трьома більшовиками – М. Владимировим, Х. Раковським і В. Чубарем. В цей день Всеукрревком прийняв “Закон про землю”, який цілком влаштував селян: майже вся поміщицька земля надходила у зрівняльний поділ між ними.

Переслідуючи денікінців, що відступали, радянські війська майже одночасно зайняли як Харків (12 грудня 1919 р.), так і Київ (16 грудня). Під тиском політбюро ЦК РКП(б) члени ЦК КП(б)У і Всеукрревкому зробили своєю резиденцією Харків, а не Київ¹¹.

Щоб остаточно прояснити обставини збереження української радянської державності після завершення громадянської війни (в грудні 1919 – лютому 1920 рр. ніхто не міг передбачити міцного закріплення білогвардійців в Криму і радянсько-польської війни), слід проаналізувати написаний В. Леніним 29 грудня “Лист до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним”. Цей лист поширювався серед населення України у величезній кількості примірників. Основна його думка була така: “Тільки самі українські робітники і селяни на своєму Всеукраїнському з’їзді Рад можуть вирішити і вирішать питання про те, чи зливати Україну з Росією, чи лишати Україну самостійною і незалежною республікою і в останньому разі який саме федеративний зв’язок установити між цією республікою і Росією”¹².

Пафос цих рядків оманливий. Більшовики явно не збиралися проводити референдум. Рішення мав прийняти, як підкреслював Ленін, IV Всеукраїнський з’їзд рад. Скликання його мало увінчувати здійснюване Всеукрревкомом “радянське будівництво”. Норми представництва не змінювалися порівняно з попереднім з’їздом: один делегат від 10 тис. осіб міського пролетарського населення, або від сільської волості (10-12 тис. мешканців), або від кожного полку Червоної армії (менше тисячі бійців)¹³. В Україні більшовики довіряли тільки червоноармійцям, які не були місцевими жителями.

Національні сили в Україні в цей час вже поділилися на дві частини. Менша частина бажала продовжувати збройну боротьбу за незалежність УНР. Проте голова

¹⁰ Там само. С. 307.

¹¹ С. Кульчицький. *Комунізм в Україні: перше десятиріччя. 1919–1928*. С. 79.

¹² В. І. Ленін. *Повне зібрання творів*. Т. 40. С. 40.

¹³ *Уряди України у ХХ ст...* С. 311.

Директорії С. Петлюра міг запропонувати тільки союз з Ю. Пілсудським, навколо доцільності якого й досі точаться гострі дискусії. Більша частина готова була після денікінської окупації укласти союз з ленінською Росією, яка пропонувала утворити в Україні незалежну радянську республіку. Всі розуміли відносність незалежності, але реальної можливості протистояти арміям Троцького не існувало.

У той складний час на комуністичну платформу стала значна частина представників діючих в Україні соціалістичних партій – українських і російських есерів, українських соціал-демократів і меншовиків, єврейських соціалістів. Найбільше значення серед них мала Українська комуністична партія (боротьбистів). Союз з УКП(б) був важливий для КП(б)У, щоб позбавитися вигляду зовнішньої сили. Ленін “приручив” керівну верхівку боротьбистів. Г. Гринько, П. Любченко, О. Шумський та ін. одержали високі посади в компартійно-радянському апараті після того, як погодилися об’єднати обидві партії на умовах більшовиків. У березні 1920 р. ЦК УКП(б) прийняв рішення про самоліквідацію партії.

7

Наприкінці 1920 р. Росія мала в Україні шість армій сукупною чисельністю понад мільйон багнетів. Разом з органами державної безпеки та міліції вони утворювали потужне силове поле, в якому ніхто не міг кинути виклик диктатурі РКП(б) – КП(б)У. Однак вожді ленінської партії розуміли, що тільки силою утримувати таку велику республіку неможливо. 28 грудня голова Раднаркому РСФРР В. Ленін і нарком закордонних справ Г. Чичерін, з одного боку, а також голова Раднаркому і нарком закордонних справ УСРР Х. Раковський, з другого, підписали договір про воєнний і господарський союз двох республік. У преамбулі союзного договору підкреслювалося, що кожна з договірних сторін визнає незалежність і суверенність іншої. Та суть договору полягала не в дзвінких фразах такого характеру. Обидва уряди оголошували об’єднаними сім наркоматів: військових і морських справ, ради народного господарства, зовнішньої торгівлі, фінансів, праці, шляхів сполучення, а також пошти й телеграфу. В день підписання договір про воєнний і господарський союз був затверджений VIII Всеросійським з’їздом рад, а 2 березня 1921 р. – V Всеукраїнським з’їздом рад.

За зразком російсько-українського договору 16 січня 1921 р. було укладено союзний договір РСФРР з Білорусією, 4 березня – з Бухарою, 21 травня – з Грузією, а також ряд угод з Вірменією. Разом з попередніми угодами (союзний договір з Хорезмом від 13 вересня 1920 р. і договір про воєнно-економічний союз з Азербайджаном від 30 вересня 1920 р.) вони утворили цілісний договірний комплекс. Він зв’язував Росію з тими національними регіонами колишньої імперії, де більшовикам вдалося утвердити свою владу. Так виникла нова, друга після “воєнно-політичного союзу”, форма існування незалежних радянських республік – “договірна федерація”. Країна без назви була унітарною централізованою державою, але складалася з дев’яти формально незалежних держав – Росії, України, Білорусії, Далекосхідної Республіки, республік Закавказзя, Бухари й Хорезму. Всі вони з’єднувалися з імперською столицею двома способами: головним – через диктатуру керівної верхівки РКП(б) і додатковим – шляхом прямого підпорядкування радянському центру в Москві розташованих на периферії всіх силових і деяких економічних структур.

Після встановлення в 1922 р. радянського контролю над Далеким Сходом буферна Далекосхідна Республіка була ліквідована. Одночасно в Москві вирішили, що дальше існування країни без назви є незручним. В очах переможців незалежні національні республіки виглядали анахронізмом після завершення громадянської війни.

Суміщення країни з державою могло бути здійснене шляхом “втягнення” національних республік у кордони Російської Федерації, тобто перетворення їх на автономні республіки. Автором автономізації “незалежних” республік у науковій літературі вважається Й. Сталін. Безумовно, що він озвучував цей проект як нарком РСФРР у справах національностей і генеральний секретар ЦК РКП(б). Але в центральному компартійно-радянському апараті автономізація вважалася за єдино можливий і цілком логічний вихід з ситуації. Альтернативою могло бути тільки дальше існування республік як “незалежних” від Росії національних державних утворень. Аналізуючи події 1922 р., треба на хвилину забути про іншу альтернативу, яка народилася в голові у В. Леніна і не могла до свого озвучення прийти в голову іншому політичному діячеві.

За відсутності Леніна, який зазнав першого нападу смертельної хвороби, оргбюро ЦК РКП(б) прийняло рішення про автономізацію національних республік. Аргументуючи цю позицію, Й. Сталін 22 вересня звернувся до В. Леніна (який перебував на лікуванні в Горках) з листом такого змісту:

За чотири роки громадянської війни, коли ми внаслідок інтервенції змушені були демонструвати лібералізм Москви в національному питанні, ми встигли виховати серед комуністів, всупереч своєму бажанню, справжніх і послідовних соціал-незалежників, які вимагають справжньої незалежності в усіх смислах і розцінюють втручання Цека РКП як обман і лицемірність з боку Москви. Ми переживаємо таку смугу розвитку, коли форма, закон, конституція не можуть бути ігноровані, коли молоде покоління комуністів на окраїнах гру в незалежність відмовляється розуміти як гру, вперто приймаючи слова про незалежність за чисту монету і так само вперто вимагаючи від нас проведення в життя букви конституції незалежних республік¹⁴.

Сталін не сумнівався у мотивах небажання периферійних керівників понижувати статус своїх республік до автономного. Цих керівників, починаючи від найбільш впливового Х. Раковського, не можна було підозрювати у прагненні відстоювати суверенітет національних республік, якого не існувало від початку. Вони дбали про власний статус.

Ленін вважав за краще не зачіпати інтересів товаришів по партії в національних республіках, яких він з іронією називав “незалежниками”. Більше того, він волів загалом відкинути геть “горезвісне питання про автономізацію”, як висловився 30 грудня 1922 р. в листі керівникам РКП(б), і залишити відносини між республіками в попередньому стані¹⁵. З невдоволенням товаришів по партії можна було змиритися, але значно небезпечніша для влади стала б хвиля обурення в національних республіках, яких позбавляли суверенітету.

¹⁴ *Известия ЦК КПСС*. 1989. № 9. С. 198-199.

¹⁵ В. І. Ленін. *Останні листи і статті*. Київ, 1989. С. 16.

Чи є суперечність між цим положенням і сформульованим у попередньому абзаці твердженням про те, що національні радянські республіки не мали суверенітету від початку? Якщо й є, то ця суперечність прихована в самому концепті національної радянської державності, автором якого був Ленін. Вона допомагає зрозуміти всю винахідливість і підступність ленінської національної політики.

Для керівників державної партії автономізація національних республік була цілком логічним і єдино можливим способом завершити процес “збирання” колишньої імперії. Ленін, однак, назвав її у згаданому вище листі керівникам РКП(б) “неправильною і несвоєчасною затією”¹⁶. Автономні республіки не були державами. Автономізація руйнувала конституційну національну державність і залишала при житті тільки російську радянську державність. Відроджувалася де-факто “єдина і неподільна” Росія, яка відрізнялася від дореволюційної тільки тим, що деякі з її губерній ставали автономними національними республіками. Російська радянська влада опинялася віч-на-віч з привидом національно-визвольної боротьби. Затиснуті у вузькі рамки автономій, народи, які пройшли через горнило національних революцій, рано чи пізно піднялися б на захист своїх прав.

В. Ленін запропонував принципово інший вихід з ситуації, що склалася. Він волів будувати централізовану державу не за радянською лінією, тобто шляхом знищення національних держав, а за компартійною лінією. За цих умов суверенітет національних держав закріплювався в радянських конституціях, але зникав у невидимому силовому полі, що його генерувала диктатура державної партії.

Вождь партії погоджувався з тим, що існування однієї країни з кількома державами є незручним. Тому він запропонував простий, але раніше ніким не пропонований вихід з незручної ситуації: всі наявні в 1922 р. радянські держави – Російська й Закавказька федерації, Україна й Білорусія на рівних правах утворювали ще одну федеративну державу – федерацію “другого поверху”. Він же запропонував назву для новоутворюваної федерації – Союз Радянських Соціалістичних Республік Європи й Азії. За кожною з республік, які утворювали Радянський Союз, зберігалось право вільного виходу з нього (сецесії), яке закріплювалося в конституціях.

Об’єднання радянських республік в єдину багатонаціональну державу стало б видатною історичною подією, якби на хвилину забути про існування державної партії. Насправді ж 30 грудня 1922 р. відбулася лише протокольна подія, наперед розписана в регламенті оргбюро ЦК РКП(б). Значення цієї події полягало лише в тому, що національна радянська державність не була знищена.

Хоч Сталін, траплялося, звинувачував Леніна у лібералізмі в національному питанні, він повною мірою оцінив переваги збереження національної радянської державності. В Конституції СРСР 1936 р., яку Сталін міг редагувати як завгодно, збереглася навіть стаття про вільний вихід республік з союзної держави. Поки існувало силове поле компартійної диктатури, подібні конституційні норми не могли підірвати унітарну державу імперського типу.

За волею керівників державної партії народи Радянського Союзу вишикувалися в багатоступінчасту ієрархію. Найвище становище зайняли росіяни. Після них йшли представники націй, які дали своє ім’я союзним республікам. У зв’язку

¹⁶ Там само. С. 17.

з цим виникло поняття “титульної нації”. На третьому місці знаходилися народи національних автономій в союзних республіках. На четвертому місці перебували “нетитульні” нації, які не мали власних республік – союзних або автономних. Отже, СРСР будувався на засадах етнократизму.

Незважаючи на обмеженість повноважень республіканських центрів, політбюро ЦК РКП(б) визнало небезпечним утворення повноцінного центру в Російській Федерації. В Москві був створений тільки Раднарком РСФРР, який керував другорядними підприємствами. Більш-менш великі підприємства підпорядковувалися безпосередньо союзним органам. Партійний центр у Росії взагалі був відсутній, губпарткоми підпорядковувалися ЦК РКП(б). Отже, провідне місце в ієрархії національностей у росіян сполучалося з відсутністю національної державності. Російська радянська державність була не національною, а імперською.

9

Відразу після утворення СРСР Кремль розпочав політику коренізації (в Україні – українізації). Хоча головною її метою було укорінення радянської влади на периферії, вона сприяла відродженню національних мов і культур. Українізація здійснювалася навіть в місцях компактного проживання українців за межами УСРР. Зокрема, населення Кубані, яке на дві третини складалося з українців, дістало можливість навчати дітей в українських школах, читати українські газети й журнали, слухати передачі місцевого радіо рідною мовою. “Націонал-комуністи” з часом стали робити натяки на те, що було б справедливо передати Кубанський округ Північно-Кавказького краю Україні.

Кремлівські вожді цінували пропагандистські переваги демагогічних радянських конституцій, але відчували страх перед перспективою переродження декоративної національної державності на справжню у випадку послаблення центральної влади. Саме через це вони позбавили Росію атрибутів національної державності. Саме через це Україна як найбільша національна республіка опинилася з 1929 р. в епіцентрі репресій, які мали за мету попередити можливі в майбутньому прояви сепаратизму. Цим страхом пояснюється організація під прикриттям хлібозаготівель голоду-геноциду 1932–1933 рр. Цим страхом пояснюється також заборона здійснювати українізацію за межами УСРР і колосальна винищувальна акція проти української інтелігенції, яка тривала майже без перерви до 1939 р. Прагнучи замаскувати антиукраїнську спрямованість репресій, сталінський режим з підкресленим ентузіазмом турбувався про розквіт “соціалістичної змістом і національної формою” української культури. У 1934 р. столицю УСРР було перенесено з Харкова в національний центр України – Київ.

Репресії 30-х років на довгі десятиліття знешкодили “етнічну бомбу”, закладену в підвалини радянської імперії під час утворення СРСР. Та найбільш проникливі дослідники на Заході (так само як організатор превентивних репресій – Сталін) не забували про те, що Радянський Союз здатний існувати тільки в силовому полі, створеному диктатурою державної партії. У книзі, виданій в Нью-Йорку в 1986 р., соціолог Р. Коллінз переконано заявив про неминучість розпаду Радянського Союзу. Він передбачав, чим обернеться етнократичний принцип побудови цієї імперії нового типу:

Формальний механізм виходу з Радянського Союзу вже готовий. П'ятнадцять найбільших, етнічно різних регіонів є офіційно автономними державами, які мають місцевий механізм управління. Тепер ця автономія малоефективна, оскільки збройні сили, грошова система й економічне планування контролюються органами центральної влади, а політичний контроль проводиться єдиною національною Комуністичною партією. Важливість автономно-етнічної державної структури полягає, однак, у тому, що вона містить етнічні визначення й водночас організаційні структури, які можуть стати основою справді окремих держав, якщо центральний уряд серйозно ослабне¹⁷.

Коллінз передбачив не тільки розпад СРСР, але й політичну силу, яка здійснить це – комуністів. Тут довго думати не доводилося: в тоталітарній країні не могло існувати громадянського суспільства, й комуністи завжди залишалися єдиною організаційно оформленою політичною силою:

Можлива дезінтеграція Радянського Союзу відбудеться, найімовірніше, під орудою колишніх політиків – комуністів. Ураховуючи нинішню монополію комуністів у політичній сфері в Радянському Союзі, політичним змінам буде важко пройти якимось іншим шляхом, у всякому разі – спочатку¹⁸.

У судомних спробах подолати кризу суспільно-економічного ладу М. Горбачов взявся за вдосконалення непорушних з часів Леніна політичних механізмів радянської системи влади. Ініційована ним конституційна реформа звільнила радянські органи влади від компартійного диктату. Силове поле, в якому існували союзні республіки й країни Центрально-Східної Європи, раптово зникло. Створилася непередбачувана реформаторами ситуація, в якій фіктивно-пропагандистські норми радянських конституцій стали діючими. Цим негайно скористалися республіки Балтії й політично маргіналізована Кремлем Російська Федерація, а услід за ними – всі інші союзні республіки. Позбавлення КПРС статусу державної партії призвело до колапсу радянської імперії. “Перебудова” вислизнула з-під контролю Кремля і перетворилася на революційний процес.

Антикомуністична революція в СРСР мала в своїй основі, як будь-яка інша, якраз виражене небажання народних низів задовольнитися тим, що вони мали. Радянський політичний устрій разом із створеною під нього командною економікою виглядав анахронізмом на тлі прискороного науково-технічного й соціально-економічного прогресу в країнах Заходу. Однак, на відміну від попередніх соціальних катаклізмів, провідною силою антикомуністичної революції була якраз компартійно-радянська номенклатура. Це пояснювалося не тільки тим, що інші політичні сили почали народжуватися в СРСР під час “перебудови”. Не меншу, якщо не більшу, роль у масовій появі так званих суверен-комуністів відіграла та обставина, що революція виявилася не стільки сплеском соціальної енергії, скільки самочинним розпадом системи, яка віджила свій історично зумовлений строк існування.

Радянська практика знала федерації першого (РСФРР, ЗСФРР) і другого (СРСР) порядків. На відміну від переважної більшості федеративних держав світу,

¹⁷ R. Collins. *Weberian Sociological Theory*. Cambridge; New York, 1986. P. 204.

¹⁸ Ibid. P. 207.

радянська федерація передбачала право сецесії, тобто виходу суб'єкта федерації з її складу. Та чи був у радянських людей досвід життя у федеративній державі?

Спробуємо вчитатися в союзні і республіканські конституції, яких було не так вже й мало. Слово “федерація” зустрічається в них тільки у назві держав. В жодній статті не згадувалися права суб'єктів федерації, які не могли бути оспорені федеративним центром. Єдиний виняток – право сецесії. Воно проголошувалося, але механізм його здійснення був проігнорований.

Причина конституційного ігнорування особливостей життя у федеративній державі доволі проста: Радянський Союз і Російська Федерація від початку не були федеративними державами. Федералізм передбачає поділ владних повноважень між центром і периферією. Та чи можливий при диктатурі будь-який поділ влади?

Після ліквідації комуністичної диктатури Росія явочним порядком перетворилася на справжню федерацію. Але відносини між центром і периферією не були прописані в конституції. Тому регіональні еліти тривалий час робили спроби максимальною мірою суверенізуватися. Тим не менше, зусилля президента РФ Б. Єльцина усунути загрозу дезінтеграції шляхом переговорів увінчалися досягненням компромісу. У 1994 р. суб'єкти федерації, за винятком Чечні, підписали з центром договір, в якому визнавалося, що реалізація їх прав можлива тільки при забезпеченні державної цілісності Росії, її політичної, економічної й правової єдності.

Усі посткомуністичні країни переживають перехідний період – від директивної до ринкової економіки, від диктатури до демократії. В Росії трансформаційні процеси мають й третій вимір – від імперії до національної держави. Багатівікова імперська свідомість залишається в РФ яскраво вираженим чинником політичного життя.

Громадянське суспільство може розвиватися тільки після повалення комуністичної диктатури. Тому вирішальне слово у трансформаційних процесах в РФ належить традиційно сильним державним інститутам. Та можливості держави у спрямуванні економічних процесів обмежені двома чинниками: спонтанним розпадом директивного господарювання і необхідністю інтегрування в глобальну економіку на умовах останньої. Можливості держави в утвердженні сильної влади істотно більші, але й вони обмежені наявністю вільного ринку, пов'язаного тисячами ниток з глобальною економікою. Щоб відродити диктатуру, Росії слід було б знову відгородитися “залізною завісою” від навколишнього світу. Проте в країні нема впливових політичних сил, які могли б висунути таку програму дій.

Та держава в Росії може собі дозволити пригальмувати відмирання імперських рис в собі самій. Вона має для цього ресурси завдяки сировинним багатствам, які здатні наповнити валюту державну скарбницю. Вона дістає відповідну підтримку з боку істотної частки громадян, історична свідомість яких має імперське спрямування.

Немало громадян РФ не вбачають небезпеки в етнократичному принципі побудови багатонаціональної країни з його ієрархізацією національностей. Радянський досвід нічому їх не навчив, і вони схильні добиватися використання цієї етнічної бомби в національно-державному будівництві. Зокрема, Російська православна церква наполегливо пропагує ідею ієрархізації етноконфесійних спільнот у такій послідовності: державоутворюючий православний народ; традиційні релігії (іслам, буддизм, іудаїзм); нетрадиційні релігії (католицизм і протестантизм);

“тоталітарні секти” й пов’язані з ними етнічні спільноти. Тут цілком ігнорується конституційна норма про рівноправність усіх етнічних і конфесійних спільнот багатонаціонального народу Росії.

Президент РФ В. Путін проводить всередині країни досить зважений курс, поважаючи конституційні права всіх громадян. Навпаки, на пострадянському просторі обидва російських президенти від початку обрали курс на відродження СРСР в різних формах – Співдружності Незалежних Держав, Слов’янського союзу, Європейсько-Азіатської Економічної Співдружності, Єдиного економічного простору. Після 2000 р., коли до влади прийшов В. Путін, Росія взялася за українські справи системно й наполегливо. Інтеграційний тиск на Україну після виникнення ідеї СЕП став просто-таки нестримним.

У 1990 р. Олександр Солженіцин написав невелику працю “Как нам обустроить Россию?” Кінцевою тезою став емоційно забарвлений висновок, який впливав з багаторічних досліджень автора в галузі історії Росії: “Нет у нас сил на Империю! – и не надо, и свались она с наших плеч: она размозжает нас, и высасывает, и ускоряет нашу гибель”¹⁹. Мабуть, варто прислухатися до цієї думки великого мислителя.

¹⁹ А. Солженицын. *Как нам обустроить Россию?* Ленинград, 1990. С. 8.